

JERZY KAMROWSKI

KILKA UWAG TYCZĄCYCH ZNAKU PĄTNICZEGO Z GNIEZNA

Spośród wielu odkrytych w Polsce średniowiecznych znaków pielgrzymich, na których z reguły widnieją wyobrażenia świętych postaci, wyróżnia się, odnaleziona na podgrodziu w Gnieźnie, trzynastowieczna plakietka pątnicza (rys. 1) ze zbiorów Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie (kat. 198/52), ukształtowana w formie budowli sakralnej¹. Rozpoznać w niej można schematyczne przedstawienie kaplicy Grobu Świętego, niekiedy spotykane na miniaturach w iluminowanych rękopisach zachodnioeuropejskich (rys. 2, 3, 4) czy monetach (rys. 5). Inspiracja architekturą kaplicy Grobu Pańskiego widoczna jest także w formach średniowiecznych relikwiarzy. Przykładowo można tu wymienić obiekty z Tournai czy Eltenbergu (rys. 6). Tak więc sposób realizacji zdaje się sugerować związek gnieźnieńskiego znaku z jerozolimskim grobem Chrystusa, nad którym Konstantyn Wielki wzniósł w latach 326-335 bazylikę z rotundą Zmartwychwstania zwaną Anastasis. Uroczyste przekazanie wiernym świątyni zbudowanej przez architektów Zenobiusza i Estachiusza nastąpiło w dniach 14-21 września 335 roku. Częściowo zniszczona przez Persów w 614 roku i w czasach kalifa Al-Hakima w roku 1009, rozbudowana przez krzyżowców w XII wieku, im zasadniczo zawdzięcza dzisiejszy wygląd, co prawda nieco zmieniony przez kolejne restauracje, zwłaszcza zaś przez odbudowę po pożarze w 1808 roku – rozbito wtedy kaplicę Grobu, usuwając z Anastasis wszelkie ślady „łacińskości”, co znacznie zaważyło na stylu zachowanego wystroju².

Najwcześniejszy znany plan budowli grobowych w Jerozolimie, zawarty w słynnym rękopisie "De locis sanctis" z około 680 roku ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Paryżu (sygn. 13045), wykonał mnich iryjski Adomnan z Hy według ustnych re-

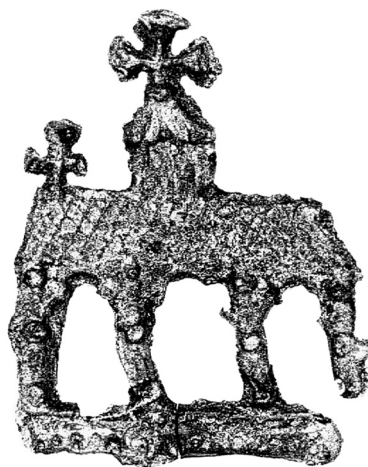
¹ Choińska-Bohdan E., *Początki chrześcijaństwa na Pomorzu Gdańskim – katalog wystawy*, Gdańsk 1988, s. 36.

² Hanelt T., *Jerozolima i jej najstarsze zabytki chrześcijańskie*, „Studia Gnesnensia” t. 5, 1979-80, s. 288-291; (także) Couasnon Ch., *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1974, passim; Duckworth H. T. F., *The Church of the Holy Sepulchre*, London 1922, passim.

lacji galijskiego biskupa Arculfa i jego wrytych na woskowych tabliczkach rysunków. Większość badaczy rekonstruuje średniowieczny wygląd jerozolimskiej kaplicy Grobu Świętego na podstawie dość uproszczonych wyobrażeń, umieszczonych na ampułkach z Monzy (rys. 7) czy Bobio, a także relikwiarza z Sancta Sanctorum ze zbiorów watykańskich. Zwykło się uważać³, że budowla ta została zrealizowana na planie wydłużonego wieloboku, którego załamania akcentowały kolumny. Już w czasach Królestwa Jerozolimskiego zwieńczenie, umieszczone nad otworem wydrążonym w sklepieniu komory stanowiła, oparta na kolumnienkach, stożkowata kopuła ozdobiona krzyżem. Zauważmy, że symboliczne – co należy podkreślić – wyobrażenie na plakietce z Gniezna zdaje się powtarzać wygląd jerozolimskiej kaplicy widzianej od strony zachodniej (rys. 8-9).

Trzynastowieczny znak z Gniezna niekoniecznie musi się wiązać z pielgrzymkami do Ziemi Świętej. W okresie wczesnochrześcijańskim ich apogeum przypadało na wiek V. Paulin z Noli pisał: „Ludzie ciągną do Jerozolimy przede wszystkim dlatego, że chcą ujrzyć miejsca, w których Pan nasz oblókł się w ciało, oraz dotknąć jego śladów” (List 49, 402). Jednak wielka epoka pątnicza rozpoczęła się dopiero w wieku X. Przez całe XI stulecie, aż do jego ostatnich dwóch dekad, płynął nieprzerwanie na Wschód strumień pielgrzymów⁴. Wyprawy krzyżowe i upadek Królestwa Jerozolimskiego zahamowały zainteresowanie pątników Jerozolimą. Po 1291 roku wręcz zakazano pielgrzymowania do miejsc świętych w Palestynie. Liczny ponowny napływ pielgrzymek nastąpił tu dopiero na początku XIV wieku.

Nie można však zapominać, iż mniej więcej od X wieku licznie pojawiały się w Europie świątynie pełniące funkcje Anastasis. Powszechnie uważa się, choć są co do tego pewne wątpliwości⁵, że pierwszą był, fundowany przez opata Eigila i po-

Rys. 1. Znak pątniczy z Gniezna, XIII wiek, zbiory Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie

Fig. 1. 13th-century pilgrim badge from Gniezno; Museum of the Origins of the Polish State Gniezno

³ Wilkinson J., *The Tomb of Christ. An Outline of its Structural History*, „Lewant”, t. 4, 1972, s. 83-97; (także) Wilkinson J., *Jerusalem Pilgrimage*, London 1988, *passim*.

⁴ Runciman S., *Dzieje wypraw krzyżowych*, t.1, Warszawa 1987, s. 49-67.

⁵ Untermann M., *Der Zentralbau im Mittelalter. Form-Funktion-Verbreitung*, Darmstadt 1989, s. 53, 59.

święcony w 882 roku kościół św. Michała w Fuldzie⁶. Do najstarszych należy też kaplica św. Maurycego, wzniesiona około 975 roku w Konstancji i kaplica sprzed 990 roku w opactwie St. Gallen⁷. Proces odtwarzania obiektów Golgoty w Europie swoje apogeum osiągnął w XII wieku. Najwierniejszą romańską kopię kaplicy Grobu Świętego zbudowano przed 1166 rokiem w Eichstätt. Pierwotnie znajdowała się pośrodku kościoła szpitalnego pod wezwaniem Św. Krzyża. Jeszcze w XV wieku podkreślano wyjątkową zgodność jej wyglądu z jerozolimskim oryginałem⁸. Na szczególną uwagę zasługuje powstała w 1119 roku Jerozolima Bolońska w Bo-

Rys. 3. Ryszard Lwie Serce-Obrońca Grobu Pańskiego, miniatura z XIII wieku, zbiory British Library w Londynie

Fig. 3. Richard the Lionheart – Defender of the Holy Sepulchre; 13th-century miniature, British Library, London

Rys. 2. Baldwin de La Bourg, pierwszy król koronowany nie w bazylice betlejemskiej a w Anastasis, przysięga u grobu Chrystusa otaczać opieką duchowieństwo, wdowy i sieroty Królestwa Jerozolimskiego, fragment miniatury z XIII wieku, zbiory Biblioteki Narodowej w Paryżu

Fig. 2. Baldwin de La Bourg, the first king crowned in Anastasis, not in the Bethlehem Basilica, swears on the grave of Christ to protect the clergy, widows and orphans of the Kingdom of Jerusalem; detail of 13th-century miniature, National Library, Paris

lonii, gdzie dokładnie odtworzono całkowity układ sanktuarium jerozolimskiego. Swoją formą znak z Gniezna najbardziej jednak przypomina „domuncule” wzniesioną na planie prostokąta około 875 roku przed katedrą w Vienne. Widać to zwłaszcza w bardzo realistycznym portretowaniu partii dwuspadowego dachu, dosadnie charakteryzującego ową budowlę. Jak zauważył Andrzej Grzybkowski⁹

⁶ Dalman G., *Das Grab Christi in Deutschland*, Leipzig 1922, s. 26-27.

⁷ Untermann M., op. cit., s. 67-74.

⁸ Dalman G., op. cit., s. 58-60.

⁹ Grzybkowski A., *Miedzy formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*, Warszawa 1997, s. 126.

Rys. 4. *Godfryd de Buillon modli się u grobu Zbawiciela, miniatura z XII w., zbiory Biblioteki Narodowej w Paryżu*

Fig. 4. *Godfrey de Buillon praying at the Saviour's tomb; 12th-century miniature, National Library, Paris*

Rys. 5. *Anastasis z kaplicą Grobu Chrystusa, rewers srebrnego grosza Amalryka, XII w., zbiory Ashmolean Museum, Oxford*

Fig. 5. *The Chapel of the Holy Sepulchre; reverse of 12th-century silver grossus of Amalric, Ashmolean Museum, Oxford*

Rys. 7. *Niewiasty u grobu Jezusa, ampulka z Ziemi Świętej, IV wiek, Monza, Skarbiec katedralny.*

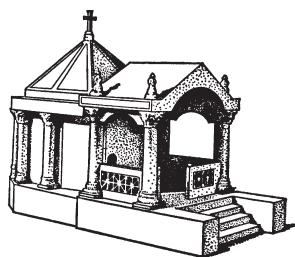
Fig. 7. *Maidens at the tomb of Jesus; 4th-century ampulla from the Holy Land, Monza Cathedral Treasury*

Rys. 6. *Relikwiarz inspirowany architekturą jerozolimskiej Kaplicy Grobu Pańskiego, wykonany w Kolonii ok. 1180 r., Victoria and Albert Museum, Londyn*

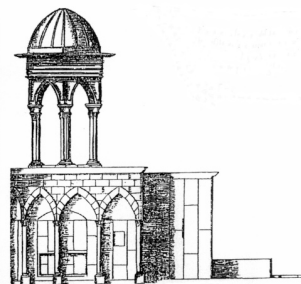
Fig. 6. *Reliquary inspired by the Chapel of the Holy Sepulchre in Jerusalem, made in Cologne, c. 1180, Victoria and Albert Museum, London*

wśród licznych naśladownictw jerozolimskich budowli spotykamy pokaźną liczbę przekształceń form architektonicznych z jednej strony spowodowanych ówczesnym stosunkiem do pojęcia kopii i często odmiennym sposobem widzenia oryginału, z drugiej własną tradycją architektoniczną poszczególnych krajów. Wpłynęło to na

Rys. 8. Kaplica Grobu Chrystusa w IV wieku – rekonstrukcja według Wilkinsona³

Fig. 8. *The Chapel of the Holy Sepulchre in the 4th century – reconstruction by J. Wilkinson³*

Rys. 9. Elewacja kaplicy Grobu Pańskiego w XVII wieku według Bernardino Amico¹⁰

Fig. 9. *Elevation of the Chapel of the Holy Sepulchre in the 17th century, after Bernardino Amico¹⁰*

powstawanie typów regionalnych, ukształtowanych bez względu na faktyczne podobieństwo do oryginału.

Te europejskie kopie miejsc jerozolimskich pełniły w średniowieczu funkcje sanktuariów zastępczych, w których przechowywano relikwie związane z Ukrzyżowaniem – takie jak części krzyża czy ułamki skał Golgoty. Można tam było uzyskać odpuszczenie grzechów bez konieczności udawania się do Jerozolimy, jako że ośrodki te posiadały przywilej udzielania odpustu, podobnie, jak kaplica S. Sepolcro w Mediolanie, wybudowana około 1100 roku:

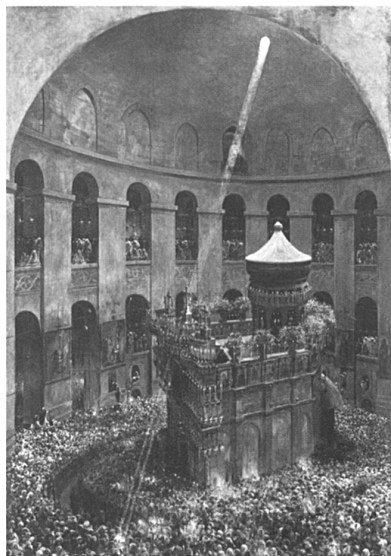
ad hoc sepulchrum ad eius veram similitudinem factum, venerit sana mente et bona intentione, remissionem suorum partis delictorum habeat et ad laudem Hierosolymitani Sepulchri retulisse cognoscat¹¹.

Pod wezwaniem Grobu Świętego, dla szerzenia jego kultu, powstawały w średniowieczu wspólnoty zakonne, wywodzące się przede wszystkim z zakonów rycerskich, wśród nich – od około 1099 roku – kanonicy regularni Grobu Jerozolimskiego (Canonici regulares custodes Sanctissimi Sepulchri Hierosolymitani) zwani bożogrobcami. Na ziemi polskiej bożogrobcy przybyli w połowie XII wieku w wyniku fundacji możnowładcy małopolskiego Jaksy, który po powrocie w 1162 roku z pielgrzymki do Jerozolimy nadał im trzy wsie w ziemi krakowskiej: Miechów, Zagórzycę i Komorów¹². Do końca XII wieku zakon stworzył w Małopolsce trzy ośrodki: w Miechowie – stąd

¹⁰ [za:] Bernardino Amico, *Trattato delle piante et imagine de i Sacri Edificii di Terra Santa*, Roma 1609.

¹¹ [za:] Bania Z., *Święte miary jerozolimskie*, Warszawa 1997, s. 35.

¹² *Rocznik kapituły krakowskiej*, (red.) Z. Kozłowska-Budkowa, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, 1978, s. 61.

Rys. 10. *Misterium „świętego ognia” w jerozolimskiej bazylice*
– Eugene Alexis Girardet,
Święty ogień Jeruzalem,
1898 r.

Fig. 10. *The rite of the “sacred fire” in the Jerusalem Basilica*
– Eugene Alexis Girardet,
The Sacred Fire of Jerusalem,
1898.

niekiedy zowie się ich miechowitzami – w Chełmie nad Rabą i w Skaryszewie. W klasztorach bożogrobców organizowano procesje do kaplic imitujących święte miejsca w Palestynie – zdarzały się więc przypadki, że miał odbyć podróż do Jerozolimy, wierni w zastępstwie pielgrzymowali do Miechowa.

W drugiej połowie XII wieku bożogrobcy rozpoczęli ekspansję w Wielkopolsce, co doprowadziło do ukształtowania się tam sieci kilkunastu ważnych placówek. Największe znaczenie uzyskał dom w Gnieźnie, powstały przed 1198 rokiem¹³. Pierwotną jego siedzibę stanowił kościół identyfikowany z kościołem św. Krzyża nad jeziorem Bielidło. W 1243 roku synowie Odonica przekazali bożogrobcom odebrany templariuszom szpital. Jego uzyskanie spowodowało przeniesienie głównej siedziby gnieźnieńskich bożogrobców do, położonego poza obrębem miasta lokacyjnego, przyszpitalnego kościoła św. Jana. Wkrótce potem przystosowano do nowych funkcji częściowo już wzniesione przez templariuszy budynki¹⁴.

Kościół i klasztor bożogrobców w Gnieźnie, położony na północ od Wzgórza Panieńskiego, zbudowano na południowej skarpie wzniesienia

doliny Srawy na terenie Grzybowa – dawnego przedmieścia Starego Miasta. Według Witolda Gałki¹⁵ w zachodniej partii kościoła, w przyziemiu wieży, wybudowanej po 1370 roku, istniało wcześniejsze, trzynastowieczne sanktuarium, wyodrębniające się nie tylko formą, zbliżoną charakterem do rozwiązań występujących w dawnym kościele bożogrobców w Miechowie, ale i rodzajem praktykowanej liturgii – była to bowiem kaplica Grobu Świętego, jakich wiele powstawało w kościołach europejskich w wyniku narastającego, zwłaszcza w XI i XII wieku kultu grobu Chrystusa.

¹³ Starnawska M., *Bożogrobcy*, [w:] *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 74-75, 86.

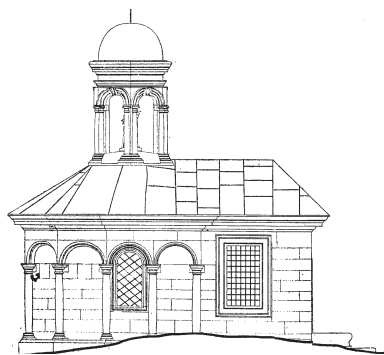
¹⁴ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, (red.) J. Zakrzewski, F. Piekosiński, t. 1, Poznań 1877, nr 34, nr 238.

¹⁵ Gałka W., *Ze studiów nad architekturą bożogrobców w Gnieźnie*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t.15, 1983, s. 126-131.

Należy w tym miejscu przypomnieć, że bożogrobcy do czasu reformy trydenckiej posługiwali się tzw. *ritus ecclesiae dominici Sepulchri Hierosolymitani* – to jest rytmem jerozolimsko-rzymsko-galijskim, w którym na uwagę zasługują obrzędy, ceremonie i modły zaczerpnięte wprost ze zwyczajów praktykowanych w kościele Grobu Świętego w Jerozolimie. Już w IV wieku zaczęto tam uroczystie obchodzić wielkotygodniowy ceremoniał adoracji krzyża: po porannej, wielkopiątkowej *Adoratio crucis* odbywało się sobotnie *Depositio crucis*, tak by w wielkanocną niedzielę *Elevatio crucis* oznaczało przy wtórze dzwonów *Zmartwychwstanie*¹⁶.

Dla bożogrobców szczególne znaczenie posiadała liturgia wielkosobotnia z bogato uduchawianym oczekiwaniem na przyjście „świętego ognia” (rys.10). „O Grobie rozsiewający światło, jak ogromny strumień wiecznego życia” – pisał w VIII wieku Sofroniusz, patriarcha Jerozolimy w swoich poematach¹⁷. Rozbudowane misterium związane było z przeniesieniem krzyża. Ceremonia ta miała charakter procesji pielgrzymów wśród kandelabrow i kadzideł niosących krzyż, który na podobieństwo Chrystusa zawinięty w płótno składano do grobu. W pewnym momencie uroczystości pojawiał się ponad nim płomień, od którego pątnicy zapalali pochodnie i z okrzykiem „Spieszcie do religii krzyża” wędrowali przez miasto¹⁸.

Nie można więc wykluczyć związku znalezionej na gnieźnieńskim podgrodzium trzynastowiecznej plakietki, wyobrażającej Grób Święty, z gnieźnieńskimi bożogrobcami, co oczywiście wcale nie musi oznaczać, że znak ten tu wykonano. Jednocześnie jednak należy zauważyć, iż Jan Zachwatowicz¹⁹ kaplicę Grobu Chrystusa rozpoznał także w datowanych na wiek XIII²⁰ pomieszczeniach krypty gnieźnieńskiego kościoła kate-

Rys. 11. Kaplica Grobu Chrystusa w Kalwarii Wejherowskiej, zbudowana według modelu jerozolimskiego, przywiezionego do Polski przez Hieronima Strzałę w 1597 r.

Fig. 11. The Chapel of the Holy Sepulchre in Kalwaria Wejherowska, built according to the model of the Jerusalem sepulchre brought to Poland in 1597 by Hieronim Strzała

¹⁶ Brooks N.C., *The Sepulchre of Christ in Art and Liturgy*, Urbana 1921, s. 31.

¹⁷ [za:] Peters F. E., *The Distant Shrine*, [w:] *The Islamic Centuries in Jerusalem*, Nowy Jork 1993, s. 60.

¹⁸ Piwoński H., *Liturgia wielkosobotnia u bożogrobców*, „*Studia Theologica Varsaviana*”, t. 9, 1971, s. 133-137.

¹⁹ Zachwatowicz J., *Polska architektura monumentalna w X i XI wieku*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, t. 6, 1961, s. 101-131.

²⁰ Józefowiczówna K., *Sztuka w okresie wczesnośredniowiecznym* [w:] *Dzieje Wielkopolski*, (red.) J. Topolski, t. 1, Poznań 1969, s. 114.

dralnego. W XIII wieku kończy się zresztą okres, kiedy w Europie budowano kaplice Grobu Świętego. Od XIV wieku zamiast budowli grobowej powstawały w kościołach zespoły rzeźbiarskie w postaci baldachimowej niszy ściennej z reguły wypełnionej figurami, architektoniczne zaś wyobrażenie Grobu Chrystusa powróciło dopiero w wieku XV na nieco już zmienionych zasadach, kiedy nastała moda na Kalwarie (rys. 11). Przypomnijmy, że najstarsza Sacra Monte w Europie została zbudowana w 1491 r. w piemonckim Varallo.

Adres autora:
Jerzy Kamrowski
Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
ul. Mariacka 25/26
80-958 Gdańsk

JERZY KAMROWSKI

REMARKS ON A PILGRIM BADGE FROM GNIEZNO

SUMMARY

In this article the author hypothesises that a 13th-century pilgrim badge from Gniezno, which depicts a sacral building resembling the Chapel of the Holy Sepulchre, is connected, not with Jerusalem or any other West European sanctuary, but probably with the Order of the Holy Sepulchre in Gniezno.